

MISKOLCZY AMBRUS

Trianoni üzérek, büzérek és tüzérek

(VÁLASZ SZEMÉLYES MEGTÁMADOTTSÁG OKÁN
A HÁROMKÖTETES ERDÉLY TÖRTÉNETÉRŐL)¹

„A Történelem az emberi értelem kémijának legveszélyesebb terméke.” Mert „megrészegeti a népeket, hamis emlékeket állít elő, felfokozza reflexeiket, nyitva hagyja régi sebeiket, megzavarja nyugalmukat, nagyzási hóborttal tölt el vagy üldözési mániával, keserűvé, gőgössé, elviselhetetlenné és meddővé teszi a nemzeteket” – írta Paul Valéry 1931-ben.² Tíz év múlva viszont Marc Bloch arra figyelmeztetett, hogy az ilyen ítéletek már „előre igazolják a tudatlanságot”.³ Aki így vallott, modern történetírásunk egyik alapító egyénisége, majd a francia Ellenállás egyik vértanúja lett. Örökké megszívlelendő intése: „Óvakodjunk attól, hogy tudományunkból elvonjuk azt a részét, ami költészet.”⁴ Viszont mi van akkor, ha ki tudja milyen költők vagy egyszerűen csak pénzköltők akarnak diktálni a történetírásnak és ítélnék elevenek és holtak fölött, mint a trianoni üzérek, büzérek és tüzérek. A terep és az idő most még kedvez is nekik. Egyik – rövid ideig maradandó – példa erre a *Trianon, Trianon!* című minap Cluj-Napocában megjelent tanulmánykötet.⁵ Olvasása orvosilag ellenjavallt. És ki tudja, miért, valahogy első pillantásra kiszúrta azt, amit az 1986-ban kiadott *Erdély története* című gyűjteményes munkánkról e jeles – tudománytörténeti kuriózum számba menő – kötetben írtak. Megvallom, akkor a '80-as években sem nagyon kotorásztam a román publicisztikai szemétdombon, de amit ott láttam, ehhez hasonlóan büzlött. Mégis némi fejlődésnek tanúi lehetünk. Akkor az *Erdély története* tudatos történelemhamisítás termékeként került „bemutatásra”. Ebben a *Trianon, Trianon!* kötetben a mi Erdély történetünk „félprofesszionális kompiláció, amelyben túltengenek a klisék és a sztereotípiák, amelyek nem felelnek meg a XX. századi forráskritika és komparatisztika követelményeinek”. Azon már kevésbé, hogy „a revizionista történetírás legtöbb tézisé” elevenítettük fel.⁶ A '89 előtti román „kritikusok” mentségére azonban még annyit, hogy ők ezekből az úgynevezett revizionista tézisekből fel-felsoroltak valamit, de a minapi historikusok semmit. (Például az elődök kifogásolták, hogy az *Erdély története* szerint 378 ezer lehetett a román Holokauszt áldozatainak a száma, de ezzel szemben nem a valósabb 260 ezer áldozatról szóltak, hanem a „Horthy-fasizmus” gáztetteit ecsetelték.) Aztán ha a felkent kritikusok nem találtak tárgyi tévedést, csináltak. Igaz, 1986-ban még azzal a kritikákból kiolvasható hátsógondolattal támadtak, hogy a magyar történészek tudják az igazságot, de elhallgatják. A jelen kötetből még ez sem derül ki. Az elődök és az utódok közös szellemi terméke az átok. Ez annál is szomorúbb, mert 1991 áprilisában a román szakma krémje eljött egy budapesti kerekasztal-beszélgetésre, melyen éppen

az *Erdély története* volt a fő téma. A légkör olykor feszült volt, mert a román történelemszvilágot belső meghasonlás feszítette. De azért mindenki jót nevetett, amikor valaki elmesélte, hogy a három kötet belső használatra szánt hivatalos fordításában a vizigótokból vizes gótok (goți de apă) lettek. A dialógus biztató volt. Ebből az alkalmából Radu Popa a kiváló régész-középkorász, a hátszegi román világról szóló könyvét így dedikálta nekem: „Abban a reményben, hogy ez a találkozásunk azt az utat jelzi, amelyet egyaránt értéknek tartunk; ezt éreztem itt Budapesten”. A cluj-napocai különítmény keményen oszlatja a reményt.

De hát fejtől büzlik a hal. A szerkesztő az a Vasile Pușcaș, aki többször is miniszterkedett és az EU-hoz való román csatlakozási tárgyalásokat vezetett. Az ilyen „okos ember”-nek – hogy Szmergyakov kifejezésével éljek – jó szimata van, tudja, honnan fúj a szél, mikor és mit lehet és érdemes. Érdemes? Érdemes viszont felidézni, hogy miként született az „aktualitás szempontjából igen csekély értékű, kifejezetten retardált Erdély-történet”, hogy egy honi tüzért idézzek, aki éppen a kötet főszerkesztőjével, Köpeczi Bélával is le akart számolni, természetesen kivárva a lehetséges „vitapartner” elhalálozását.⁷ A hazai „elemző” élelátását természetesen nem zavarták meg a külföldi elemzések.⁸

Kétségtelen az *Erdély története* volt az MTA hálózatának utolsó nagy nemzeti fegyverténye. Jómagam 1977 táján kerültem be a vállalkozásba, amikor pedig 1983-ban a Magyar–Román Történelem Vegyes Bizottság nagyszabású ünnepi vacsoráján jeleztem a budapesti román nagykövetség (a)kulturális attaséjának, hogy átadok egy bizalmas információt, ha ő is ad. Elmondtam, hogy benne vagyok a szerzői gárdában, mire ő közölte, már 1973-ban megtudta, mi készül. De hogy ki találta ki a kötetet, azt ma sem tudjuk pontosan. Jóval később a kötet munkálatainak felelőse, Szász Zoltán megkérdezte erről Ránki Györgyöt, mire a válasz: Pach Zsigmond Pál. Tény, hogy Ránki, mint a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese 1975 őszén megírta a Pártközpontnak, az Intézet a következő ötéves tervben szeretne Erdély történetéről összefoglaló munkát készíteni. Ezt – lerövidítve okfejtését – a korabeli román történelemhamisítással indokolta.⁹ A vállalkozásért való felelősségvállaláshoz kellett némi bátorság. Ránkiban megvolt, mint igazi revizionistában. Hiszen egyike volt azoknak, akik itthon revízió alá vették a Monarchia megítélését, és máig tanulságosan elemezte, hogy milyen integrációt és belső fejlődést biztosított. Közben ő volt az, aki egy nagy feltűnést keltő cikkben haza hozta C. A. Macartney-t,¹⁰ aki a legmagasabb fokon művelte a középkortól akkori napjainkig ívelő történelmünket, a világháború alatt a londoni rádió magyar adásait vezette, keresztnevét is lefordítva mutatkozott be Macartney Elemér, aztán magyar úriemberkedésével bosszantotta baloldali oxfordi kollégáit.¹¹

A kérdés csak az volt, hogy ki legyen az *Erdély története*nek főszerkesztője. Nagy és kínzó kérdés. Az egyik kéziratrész vitáján apósom, Makkai László valamit súgott Ránki fülébe, akinek felderült az arca és elment, majd mikor visszajött, biccentett neki, hogy rendben. Így lett Köpeczi Béla a főszerkesztő, akit akkor éppen az MTA főtítkári posztjából főtítkárhelyettesé léptettek elő. Gondolom, túlságosan nemzeti

volt, amikor történeti tudatunk bizonyos kérdéseiben állást foglalt. Ami főszerkesztőségét illeti, ideális választás volt. Igaz, sokan idegenkedtek tőle, mert vonalasnak tartották. Apósom, mint Makkai Sándor református püspök fia és maga is gyakorló pap *unser eimernek* nevezte. Hiszen – ha igaz, amit mondott, és nem tudom, hogy igaz – Köpeczi a neves római katolikus püspök Majláth Gusztáv törvénytelen fia. Ismétlem, pletyka, de amikor először láttam Köpeczit, a marosvásárhelyi plébánia Majláth szobrának emléke ötlött fel emlékezetemben. Persze az emlékezet csalóka, de Köpeczi a nagyenyedi református kollégium növendéke maradt a kommunista jelmezben is. Korábban balkezében a helytartó párt egyik ideológusaként vörös plajbással cenzorkodott, és odacsapott, ahova rendelték és ahova az államrezon diktálta, jobb kézzel pedig a kompromisszumot nem ismerő katolikus (janzenista) Rákóczi Ferenc emlékének adózott, és a bujdosók sorsában némileg saját rejtőzködését írta meg. Hálával tartozom neki, mert benyomott az Intézetbe, igaz, Apám kérésére, így vagyok apátóli és apóstóli történész.

Az *Erdély története* jó iskola volt. Valóban revizionista munka. A revizionizmus revizionizmusa jellemzi. Volt mit revideálni. Az 1948 utáni kényszerkonszenzus értékelési stratégiái csődöt mondtak. Megbukott a nacionálkommunista álfüggetlenségi szabadságharc kultusz és a rá következő nemzeti nihilizmus. Ez a címkézés persze leegyszerűsítés. De veszélyes volt velük és nélkülük is. Például amikor az 1980-as nemzetközi történészkongresszusra a magyar történetírás vívmányaiból kellett egy adagot bemutatnom, hogy írjak valami értelmeset, bátorkodtam jelezni, hogy az 50-es években paradox módon a nemzeti függetlenség értékszempontról lépett elő, mire a *Századok* ifjú szerkesztője, finoman jelezte, hogy ne nézzem hülyének, és azonnal kihúzta a paradox helyzetünk jellemzését, mert ha nem, velem együtt kirúgják. Nem is álltam ellen. Engem akadt, aki letolt, mondván nem érzékeltettem eléggé a különböző irányzatokat, és akadt, aki viszont az irányzatok jelzését róttá fel, és azt, hogy ha már túlhangsúlyoztam Szabad György, Trócsányi Zsolt és Varga János jelentőségét, holott meg kellett volna őket bírálni. Dekódolva: „nacionalizmusukat” kellett volna „leleplezni”. A nacionalizmus nagy vétek volt. Még hallgató koromban az egykor mindenható Andics Erzsébet mondta, hogy szemináriumi dolgozatomban írom meg azt is, hogy a Tisza Istvánnal együttműködő Vasile Mangra aradi ortodox püspök áruló volt, amikor jeleztem, hogy ha megnyertük volna a háborút, most hazafiként ünnepelnénk, mire a professzornő egy pillanatra elgondolkozott, és jelezte, hogy nem esik „a nacionalizmus bűnébe, ha...”, a többire már nem emlékszem. Mert én ebben a bűnben születtem, és különösen irritált az, ahogy az erdélyi történeti helyzetet megítélték. Erdély elmaradott, a magyar fejlődést béklyózó régió volt akkor a magyar historiográfiai képzeletvilágban. Amikor a Levéltárban (!!) Köpeczi megkérdezte, hogy min dolgozom, válaszomra, hogy a reformkori Erdély történetén, rögtön megmondta, hogy emeljem ki az erdélyi arisztokrácia felelősségét, de csak szabadkozni tudtam: nem megy, mert erdélyi arisztokraták képviselték a jobbitó reformot, ő pedig rejtélyesen elmosolyodott. Az én fejezetem vitáján pedig már azt hangsúlyozta, hogy a nemzeti mozgalmak hierarchiáját is fel kellene állítani, aztán ugyancsak némi sza-

badkozásom után arra is csak rábólintott, hogy ilyet nem érdemes tenni, mert egy tőről fakadtak, az egyéni erkölcsi felelősséget kell helyette kiemelni.

Jobb főszerkesztőt, mint Köpeczi Béla, el sem lehetett képzelni. Igaz, amikor miniszter lett, vissza akart lépni, de sikerült lebeszélni. Így aztán nyakába szakadt a két világháború közötti kitekintés elkészítése, az erre felkért szerző ugyanis hallgatásba burkolózott. Köpeczi egy hónap alatt vitaanyagként papírra vetett két ívet. A viták jó hangulatára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy amikor a miniszteri tárgyalóban néhai szerzőtársunk, Barta Gábor meg jegyezte, hogy „a professzor úrtól még ilyen rosszat nem olvastam”, a z illetén megbírált miniszter elmosolyodott. Amikor egy másik alkalommal pedig Makkai László – jó reformátusként – azt fejtegette, hogy Rómából jöttek mindig a parancsok, amelyeknek megfelelően a magyar királyok a görögkeleti ortodoxokat a római katolikus vallásra akarták áttéríteni, egyszerűen közölte: az utasítások mindig a központból jönnek. Mikor egy barátomnak ezt elpletykáltam, ez fel is kiáltott: hogy mer ilyesmit mondani! Hiszen tudtuk, hol van az éppen aktuális központ. Ennek megfelelően is javított bele Köpeczi abba, amit írtam. Ahol felsoroltam a különböző államokban élő románokat, Besszarábiát is megemlítettem. Ezt kihúzta, és okkal. Amikor Arató Endre, kedves tanárom az 1960-ban megjelent *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1848* című könyvének függelékében közölt egy Besszarábiát is említő statisztikát, éppen a Román Nagykövetség tiltakozott. Arra is volt oka Köpeczinek, hogy az 1848-as román népfelkelést szervező ifjakat ne nevezem agitátornak. És volt még egy áthallás, amit eltávolított; ahol azt írtam, hogy Vasvári Pál a Vendée elleni harc szenvedélyével hagyta ott a belügyminisztériumi irodát, ő a belügyet kihúzta. Ezt egyébként még tévesen is írtam, mert Vasvári az igazságügyminisztériumban dolgozott, de a belügy „szimpatikusabb” volt, mert ki szerette a belügyet? És miután a jakobinusokért sem lelkesedtem, a jakobinust játszó Vasváriért sem, mert ugyan elesett, a románok elleni harcban vesztette életét, emlékének csak kegyelettel adózhatunk, de amikor olyasmit tett közzé, hogy az erdélyi arisztokrácia a felelős a román népfelkelésért, hosszútávon is kártékony sületlenséget hagyott az utókorra. A bolsevizmus rövid történetének szellemében fogant marxista történetírásunknak jól is jött, miközben azt elfelejtette, hogy Bem József tábornok maga is – úgymond – reakciós volt, kedvenc tisztjei erdélyi arisztokraták voltak. Munkám végkicsengésével viszont mélyen egyetértett Köpeczi, éspedig azzal, hogy az 1848-as polgárháború önpusztító tragikus mivoltából okultak a harcoló felek jelentős vezéregyéniségei, és okkal keresték a megegyezést azért is, hogy többet ne lehessen őket egymás ellenében kijátszani. Máig aktuális tanulság lehetne. Ránki György gratulált is, hogy elszakadtam a kliséktől, a cluj-napocai különítménynek viszont egyelőre nem sikerült, úgy látszik, ezt üzenték, vagy ilyen szelek fújnak a központból.

Azt persze megüzenhették volna a cluj-napocai különítménynek, hogy olvasgaszanak bele abba a munkába, amelyet bírálnak. De minek? Csak zavarta volna az éleslátást. Inkább David Prodan *post mortem* alkalmi eszme-futtatásaira hivatkoztak.¹² Ezek egy részét abból a még 1944-ben nem írt könyvből vette ki, melyben azt is

szóvá tette, hogy Jancsó Benedek és Szekfű Gyula milyen önkényesen értelmezte a XVIII. századból ránk maradt népeességkimutatásokat.¹³ Ugyanakkor jelezte tudásunk fehér foltjait, és többek között a románág mobilabb jellegét hangsúlyozta, és azt, hogy 1730-tól a románok aránya csökkent, miközben abszolút számuk nőtt.¹⁴ Abban viszont, amit az *Erdély története* kapcsán írt, már hiányzik a történeti vizsgálódás igyekezete és szelleme. Nem is biztos, hogy ezt az irományát ő maga kiadta volna. Amikor egyszer megkérdeztem tőle, mi a véleménye arról, ahogy Gheorghe I. Brătianu az 1942-es magyar *A románok történetét* bírálta, rejtélyes mosollyal közölte, hogy már elfelejtette. Kár! Mert Brătianu vérbeli és szellemes polémista volt, szenvedélyes híve a román egységnek, de nem alulnézetből figyelte a történeti terepet, messzemenően elismerte, hogy az erdélyi rendi alkotmányosság a Kárpátokon túli világra termékenyítően hatott. Prodan ezzel szemben a hagyományos sérelmi szemléletet képviselte. Forráskiadványai viszont időtállóak, és az erdélyi jobbágyság történetéről szóló monumentális műve is még sokáig aktuális marad. Jellemző, hogy a hasonló kérdésekkel is foglalkozó Szabó Istvánnal, Mályusz Elemérral és Makkai Lászlóval jó személyes kapcsolatot ápolt, ezt utóbbinak meg is küldte nagy munkáit. Az *Erdély története* kapcsán írt könyvecskéje sajnós a két világháború közti világot idéző vagdalkozások laza halmaza. Az egyébként kitűnő történész pedig maga is megjegyezte, hogy csak futólag tekintett bele a három kötetbe.¹⁵ De legalább látta. Viszont tény, kiszúrta, hogy a 18. századi nagyarányú román bevándorlásra nincs bizonyíték. Megvallom, *Erdély rövid történetében* nem is képviseltem ezt a tézist, inkább azt jeleztem, hogy az adóterhek elől a határon keresztül ide-oda vándoroltak. Az erdélyi román abszolút többség kétségtelen. Ezt jól példázza az a három kötet, amelyben a XVIII. századi községsoros népösszeírásokat Varga E. Árpáddal közzé tettük, és az előszóban kemény forráskritikával leszámoltam azokkal a hamis adatokkal és kijelentésekkel, amelyekből Prodan is csipegetett.¹⁶ A Magyar–Román Történész Vegyes Bizottság 2010 utáni nagyszabedű ülésén kellemes beszélgetés keretében mutattam be eredményeinket, például azt is, hogy 1790 után az erdélyi magyarság népességnövekedési üteme volt a legmagasabb, ami ellentmond „a pusztulunk, vesszünk” tévképzetének.

Persze a nagy kérdés: a román nép őshonossága volt. Prodan mint egy hajdani harcos beleélte magát abba, hogy munkánkban „elmosódnak a mi dáko-román gyökereink, rómaiságunk, amivel európai népként emelkedünk ki”.¹⁷ Téves! Semmiféle románellenes merényletet nem követtünk el. Viszont valóban taktikai hibának is beillett az, hogy – terjedelmi okokból – a román nép eredetének kérdésében nem szerepel az a tekintélyes román szakirodalom, amely a román nép kialakulását a Balkánra teszi és a felvándorlás idejét és ütemét próbálja tisztázni.¹⁸ Csakhogy minden történetírásra vonatkoztatható, amit Bóna István az *Erdély történetében* írt: „a régészetben nincs »magyar kutatás« és »román kutatás« – csak kutatás és kutatók vannak. Különböző képességű, felkészültségű és teherbírású kutatók.”¹⁹ Erről számot is adtunk. Köpeczi megírta, mit jelentett számára az *Erdély története harminc év távlatából*.²⁰ Megértem, hogy nem olvasták el, mert végül is nagy az ő érdeme. Ráadásul az *Erdély*

történetének rövid változatot három nyelven is ki tudta adni. És Köpeczi az imént említett cikkében visszafogottan számolt be arról, hogy 1992 novemberében a Párizsi Magyar Intézetben vitát rendeztünk a könyvről francia, magyar és román történetírók részvételével. A kolozsvári *Apostrof* már kevésbé volt visszafogott, amikor a vita kapcsán közölte a magyar erdélyi történet borítóját és mellette a románét: egy üres fehér oldalt. Közben persze készült több román Erdély történet is, amelyekből itt-ott több-kevesebb tapintattal ki-kifelejtik a magyarokat.

Ezt nem is nagyon veszem rossz néven. Azt már inkább, hogy a Pușcaș-csapatból senki nem nézte meg azt, amit arról írtam, hogy mit is írtam a bűnös kötetben,²¹ pedig ez románul is megjelent a bukaresti Paul Cernovodeanu tiszteletére összeállított emlékkönyvben.²² Ez annyiban érdekes, hogy elpletykáltam, mit mondott egyik marxistának nem nevezhető barátom, miután látta, hogy nem idéztem Marxnak és Engelsnek az 1848-as magyar szabadságharcról vallott véleményét, éspedig azt, hogy az ellenforradalmi szlávokkal és románokkal szemben a magyarok képviselték a haladást. „Ha nem írod be, beírom én, hogy legalább egyszer az életben valami hasznunk legyen a marxizusból” – mondta. Ezek után óvatosan jeleztem Marx álláspontját. De ebben nem a – nemzeti érdekké szublimált – haszonlesés vezetett, hanem inkább az a – szintén nem túl fennkölt – taktikai szempont, hogy ha netán nem említem Marxot, akkor ezt a román kritikusok olvassák a fejemre, megtoldva még ál-Marx idézetekkel, hiszen 1964-ben Bukarestben Marx műveként adták ki Marxnak Élias Regnault 1856-os magyar- és főleg oroszellenes munkájából készült jegyzeteit. A román kommunista vezetés így is tudtára akarta adni Moszkvának, hogy nem kér a desztalinizálásból és nem fogadja le a Valev-tervet, amely az ország egyes régióinak gazdasági életét a szomszédos országokkal akarta volna szorosabbra fűzni. Egyébként aligha volt Marxnak olyan sikere Romániában mint akkor, a könyvet napok alatt elkapkodták. És talán keresve sem találunk jobb példát arra, hogy amennyire pozitív is lehetett (volna) a marxizmus, mint módszer, az anyagi javak termelését célzó társadalmi munkamegosztás vizsgálatában, annyira káros volt a történelemszemléletet alakító politikai doktrínaként. Ma viszont nem tudom, hogy a minap felállított trieri Marx-szobor az emberi egyenlőséget vagy a népek közötti hierarchiát fejezi ki? Nyilván dialektikusan kell látni...

Mélyen igaza van Radu Popának: a magyar–román együttélést „*csakis jóhiszemű kutatókkal szabad vizsgálatni*, akik mentesek mindenféle ideológiai és politikai befolyásolás alól, mert csakis akkor óvhatjuk meg a közvéleményt, de a történészeket is az úgynevezett »történelmi igazságok« terrorjától”²³

A cluj-napocai kötet mini terrortámadás. De nemcsak ellenünk. Otthoni rendcsinálásra is készült. Velünk veszekednek, de haza is beszélnek. Miután Roland Barthes kitalálta azt, hogy mi az írás nulla foka, ezek az üzér-büzér tüzerek a mínusz nullát. És dolgoznak az ellen, amit európai kultúrának neveztek valamikor, és mi is annak szeretnénk. A cluj-napocai különítmény még európai mázzal vonja be az akár posztmodernnek is tekinthető „narratíváját”, amikor leszögezi, hogy „a történelmi mitológia fokozott fogyasztása árt a nemzetek egészségének!”²⁴ Így igaz, csak akkor az

a – természetesen költői – kérdés, hogy a Román Akadémia miért üldözi – a magyar olvasóközönség körében is ismert – Lucian Boiát, aki éppen azzal lett térségünk egyik legjelentősebb történésze, hogy bátran feltette a kérdést: mire jó a mítosz, és meg is válaszolta. Misztifikációval és történelemhamisítással vádolják. Más szóval, bűne: képmutatásmentes európaisága. Amit írt, nem illeszthető be a hagyományos heroikus modellbe. És míg Boia azt sürgette, hogy készüljön közös magyar–román történelemkönyv, elkészült a *Trianon, Trianon!* Rövid távon az ilyesmi önkielégítő örömszerzés, hosszú távon historiográfiai szégyen.

Marc Blochnak abban is mélyen igaza van, hogy „a történész egyáltalán nem szabad ember. A múltból csak azt tudja meg, amit a múlt tudatni akar vele.” Kötnek a történeti források.²⁵ Persze a Radu Popa által említett „igazságok” fel- vagy inkább elszabadítanak. Ugyanakkor a román történetírás nem egyszólamú, mindig is messzeágazó szellemi sokszínűség jellemezte és jellemzi. Élesebbek a kontrasztok, mint nálunk. Viszont kétségtelen, hogy ez a kötet számunkra is figyelmeztetés. Nem szabad erre vagy hasonló szintre sülyedni. *Videant consules ne quid res publica detrimenti capiat!* A *res publica* pedig az, amit közös hőszünk, Hunyadi János idejében *res publica christianának* neveztek.

JEGYZETEK

- 1 Ezen az úton kérek elnézést Thallóczy Lajos emlékétől, mert az ő történészekből álló baráti körét nevezték „büzér”-nek. Talán e szavunk is tőle származik.
- 2 Paul Valéry: *Regards sur le monde actuel*. Paris, 1931. 33.
- 3 Marc Bloch: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Paris, 1964. XIII.
- 4 Bloch: *Apologie pour l'histoire*, XI.
- 5 *Trianon, Trianon! Un secol de mitologie politică revizionistă*. Coordonatori Vasile Pușcaș, Ionel N. Sava. Cluj-Napoca, 2020.
- 6 *Trianon, Trianon!* 236.
- 7 Pálffy G. István: Így lássa Csoóri Sándort – aki látni akarja. 2016. <https://books.google.hu/books?id=FLyGDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=%C3%8Dgy+1%C3%A1ssa+Cso%C3%B3ri+S%C3%A1ndort+-+aki+1%C3%A1ttni+akarja&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKewjQ-oKh5ZXqAhVRw4sKHQIWDKwQ6wEwAHoECAAQAQ#v=onepage&q=%C3%8Dgy%20%C3%A1ssa%20Cso%C3%B3ri%20S%C3%A1ndort%20-%20aki%20%C3%A1ttni%20akarja&f=false>
- 8 Olivier Gillet: L'histoire de la Transylvanie: le différend historiographique hungaro-roumain. Revue belge de philologie et d'histoire. Tome 75 fasc. 2, 1997. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rbph_0035-0818_1997_num_75_2_4180 (2020-06-24); Martin Mevius: Defending 'Historical and Political Interests': Romanian-Hungarian Historical Disputes and the *History of Transylvania*. Hungary and Romania Beyond National Narratives: Comparisons and Entanglements. Ed. Anders E. B. Blomqvist. Oxford, 2013. 569–606.
- 9 Vincze Gábor: Magyarellenes hecckampány Romániában. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/magyarellenes-hecckampany-romaniaban> (2020-06-24)
- 10 Ránki György: Találkozásaim Macartney Elemérrrel. *Élet és Irodalom*, 1978. 28. sz.
- 11 Miskolczi Ambrus: Barát vagy ellenség? http://www.epa.hu/01000/01050/00289/pdf/EPA01050_holmi_1994_10_1502-1512.pdf (2020-06-24)
- 12 David Prodan: *Transilvania și iar Transilvania*. București, 2002.

- 13 D. Prodan: *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*. Cluj, 1944.
- 14 Prodan: *Teoria*, 21., 72.
- 15 Prodan: *Transilvania*, 176.
- 16 *Erdély történeti demográfijának forrásai a XVIII. század második felében. I–III.* (a statisztikai táblákat készítette E. Varga Árpád, a bevezetést és a források magyarázatát írta Miskolczy Ambrus) Csíkszereda, Pro Print, 2013. (A dolgozat a128 151 sz. NKFI pályázat („Magyar-román kontrasztív történetek”) keretében készült.)
- 17 Prodan: *Transilvania*, 179.
- 18 Miskolczy Ambrus: Titkos vita a román nép eredetéről. *Magyar Szemle*, 2017. 26. évf. 5–6. sz. 50–62.; Uő.: A román nép születése – avagy egy rejtély filológiája (Tudománytörténet és politika). *Aetas*, 2018. 4. sz. 129–161.
- 19 *Erdély története. I.* Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1988. 582.
- 20 Köpeczi Béla: Erdély története harminc év távlatából. <https://epa.oszk.hu/00400/00462/00029/cikkcbe2.html> (2020-06-24)
- 21 Miskolczy Ambrus: Arról, amit az Erdély történetében írtunk...(Mítoszok és modellek között: Erdély 1848-49-ben) http://acta.bibl.u-szeged.hu/40499/1/aetas_1992_001_002_150-157.pdf (2020-06-24)
- 22 Miskolczy Ambrus: Mituri, modele, utopii: „Istoria Transilvaniei” 1848–1849. *In honorem Paul Cernovodeanu*. Szerk. Violeta Barbu. București, 1998. 227–236.
- 23 „Csak az idioták hiszik, hogy a történelmi igazság valakik érdeke ellen szól”. Csáky Zoltán: Beszélgetés dr. Radu Popa bukaresti régésszel. *Magyar Nemzet*, 1991. jún. 5.
- 24 *Trianon, Trianon!* 308.
- 25 Marc Bloch: *La société féodale*. Paris, 1968. 16.

